

نقش راهپیمایی اربعین حسینی در ایجاد تمدن نوین اسلامی

محمد خاکی^۱

دکتر سید قاسم حسینی^۲

تاریخ پذیرش: ۹۹/۳/۰۸

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۹/۲۱

چکیده

حماسه عاشورا در تحقق ارزش‌های تمدن اسلامی جایگاه بسیار مهمی دارد و قطعاً راهپیمایی اربعین در احیا، تقویت و انتقال باورها و ارزش‌های آن نقش ایفا می‌کند. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با توجه به منابع اسلامی به بررسی نقش راهپیمایی اربعین در ایجاد شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی پرداخته است. دستاورد این تحقیق حاکی است که نگرش توحیدی و یک‌رنگی مردم، وحدت زائران، روحیه همکاری و اتکا به نیروی جوانی، از شاخصه‌های تمدن نوین اسلامی است و مهم‌ترین آسیب‌های این تمدن می‌تواند انگیزه‌های غیر الهی و تعصب و تبعیض نژادی و اختلاف طبقاتی و نفاق و تفرقه برخی از فرقه‌ها و نحله‌های دینی و مذهبی باشد.

کلیدواژه‌ها: تمدن اسلامی، اربعین حسینی، پیاده‌روی، شاخصه‌ها، آسیب‌ها.

۱. دانشجوی کارشناسی دانشکده علوم قرآنی آمل (mkhaki1921@gmail.com)

۲. استاد یار و عضو هیئت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم قم (mirtaha1@yahoo.com)

زمینه‌ها، عوامل و اسباب شکل‌گیری و گسترش تمدن اسلامی، ریشه در عصر دعوت دارند. به عبارت دیگر، مهم‌ترین علل و عوامل فکری تمدن اسلامی در معارف قرآن که محور دعوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله بود، نهفته است. اگرچه گسترش قلمروهای اسلامی و دست یافتن مسلمانان به مظاهر، یافته‌ها و علوم تمدن‌های دیگر و بهره‌گیری مسلمانان از عالمان و دانشمندان غیرمسلمان، از جمله علل گسترش تمدن اسلامی است، علت اصلی شکل‌گیری و توسعه تمدن اسلامی در متن آموزه‌های اسلامی نهفته است.

درست است که بعد از رحلت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقش ائمه علیهم السلام در رهبری سیاسی جامعه نادیده گرفته شد، ولی رهبری فکری و علمی آنان هیچ‌گاه زایل نگشت و با وجود مخالفت حاکمان با هرگونه فعالیت آنان، در میان رهبران فکری جامعه اسلامی، آن بزرگواران بیشترین نقش را در هدایت فکری و فرهنگی جامعه داشتند و بیشتر از هر کس دیگری، در پدید آمدن و توسعه زمینه‌های تمدن اسلامی نقش ایفا کردند. در این میان نهضت عظیم امام حسین علیه السلام در احیا و تقویت تمدن نوین اسلامی از جهات مختلف دارای اهمیت بسزایی است.

راهپیمایی اربعین امام حسین علیه السلام را از این جهت می‌توان یکی از مصادیق احیای تمدن اسلامی خواند؛ چراکه از دیرباز در بین شیعیان و دیگر مذاهب در تقویم تاریخی وفاداران به امام حسین علیه السلام شناخته می‌شد؛ به طوری که مردم با نژادها و زبان‌های مختلف توانسته‌اند با حضور خود در این راهپیمایی، عظمت این تمدن را به رخ جهانیان بکشانند. راهپیمایی اربعین حسینی با بهره‌گیری از عظمت امام حسین علیه السلام و حادثه عاشورا در طی مراحل کمال و پختگی به درجه‌ای رسید که امام عسکری علیه السلام در روایتی که در منابع مختلف از ایشان نقل شده، می‌فرماید:

نشانه‌های مؤمن پنج چیز است: ۱. خواندن پنجاه و یک رکعت نماز (۱۷ رکعت نماز واجب + ۱۱ نماز شب + ۲۳ نوافل)، ۲. زیارت اربعین، ۳. انگشتی در دست راست، ۴. وجود آثار سجده بر پیشانی، ۵. بلند خواندن بسم الله در نماز. (حرعاملی، ۱۴۰۳: ۱۰ / ۳۷۳)

این حدیث تنها مدرک معتبری است که جدای از خود زیارت اربعین که در منابع دعایی آمده، به اربعین امام حسین علیه السلام و بزرگداشت آن روز تصریح کرده است. مهم ترین پرسش هایی که در این مقوله به آن می پردازیم عبارت است از:

- تمدن اسلامی چگونه تمدنی است؟

- ضرورت ایجاد تمدن نوین اسلامی چیست؟

- راهپیمایی اربعین حسینی در ایجاد تمدن نوین اسلامی چه نقشی دارد؟

- چه آسیب هایی پیاده روی اربعین حسینی را تهدید می کند؟

در پژوهش حاضر، با توجه به پرسش های مذکور، ابتدا واژه تمدن اسلامی بررسی شده و سپس به مسئله ضرورت تمدن اسلامی با توجه به مؤلفه های اساسی و عناصر و عوامل مؤثر در ایجاد و اعتلای آن و درانتها ارتباط نقش راهپیمایی اربعین حسینی در ایجاد تمدن نوین اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

۱. مفهوم شناسی تمدن اسلامی

واژه تمدن اسلامی از آن جا که یک ترکیب است؛ لذا مستقلاً در لغت نامه ها، دارای معنا نیست، بلکه هر یک از این واژه ها جای از یکدیگر دارای معناست. از این رو ابتدا معنای لغوی تمدن را بررسی می کنیم، سپس ترکیب آن را به صورت تمدن اسلامی، تمدن در زبان انگلیسی «civilization» و در عربی حضاره خوانده می شود و در لغت به معنای شهرنشینی و از ریشه مدینه و مدنیت گرفته شده و به معنای دیگر متخلق شدن به شهرنشینی یا خوی و خصلت شهرنشینی به خود گرفتن می دهد (شریعتی، ۱۳۷۵: ۱/۴-۵) و بدان معناست که بشر در سایه آن به تشکیل جوامعی پرداخته و شهرنشین شده است.

در زبان های بیگانه نیز کلمه تمدن «civilization» از کلمه «civita» که در مقابل وحشی گری قرار گرفته و از کلمه «civilis» که معنای شهرنشینی دارد گرفته شده است. (حجازی، بی تا: ۲/۱۹-۲۰)

تمدن، حاصل تعالی دینی و پذیرش نظم اجتماعی است. تمدن، خروج از

بادیه‌نشینی و گام نهادن در شاهراه نهادینه شدن امور اجتماعی یا به قول ابن خلدون، عمران یافتن (ولایتی، ۱۳۸۴: ۲۲/۱) است.

ابن خلدون تمدن را حالت اجتماعی انسان می‌داند؛ از نظر ابن خلدون، جامعه‌ای که با ایجاد حاکمیت، نظم پذیر شده، مناصب و پایگاه‌های حکومتی تشکیل داده تا بر حفظ نظم نظارت نماید و از حالت زندگی فردی به سوی زندگی شهری و شهرنشینی روی آورده و موجب تعالی فضایل و ملکات نفسانی، چون علم و هنر شده، حایز «مدنیت» است (عروتی موفق، ۱۳۸۵: ۱۱۰).

با پیدایش اسلام و انتشار سریع و گسترده آن در میان اقوام و ملل و جلب و جذب فرهنگ‌های گوناگون بشری، بنای مستحکم و عظیمی از فرهنگ و تمدن انسان پایه‌گذاری شد که در ایجاد آن ملل و نژادهای مختلفی سهیم بودند. این ملل با ارزش‌ها و ملاک‌های نوین اسلامی موفق به ایجاد تمدنی شدند که بدان تمدن اسلامی گفته می‌شود. از این رو تمدن اسلامی تمدن یک ملت یا نژاد خاص نیست، بلکه مقصود، تمدن ملت‌های اسلامی است که عرب‌ها، ایرانیان، ترک‌ها و دیگران را شامل می‌شود که به وسیله دین رسمی یعنی اسلام و زبان علمی و ادبی یعنی عربی با یکدیگر متحد شدند (دیانت، ۱۳۵۷: ۷/۱). این تمدن، درجه‌ای از عظمت و کمال و پهناوری است که آگاهی از همه جنبه‌های آن و احاطه بر همه گونه‌های آن کاری بس دشوار است.

۲. عدد «اربعین» در متون دینی

تعبیر اربعین، یکی از تعبیرهای رایج عددی به شمار می‌رود که در بسیاری از موارد به کار رفته است. یک نمونه، آن‌که سن رسول خدا ﷺ در زمان مبعوث شدن، چهل بوده است. گفته شده که عدد چهل در سن انسان‌ها، نشانه بلوغ و رشد فکری است. گفتنی است برخی از پیامبران در سنین کودکی به نبوت رسیده‌اند.

از ابن عباس به نقل از پیامبر ﷺ نقل شده است:

اگر کسی چهل ساله شد و خیرش بر شرش غلبه نکرد، آماده رفتن به جهنم باشد.

در نقلی آمده است:

مردم طالب دنیاوند تا چهل ساله شان شود. پس از آن در پی آخرت خواهند رفت. (ابن طاووس، بی تا: ۱/۳۵)

به فرموده قرآن کریم، میقات موسی با پروردگارش در چهل روز حاصل شد. در نقل است که حضرت آدم چهل شبانه روز بر روی کوه صفا در حال سجده بود (نوری، ۱۴۰۸: ۹/۳۲۹). بنی اسرائیل نیز برای استجابت دعای خود چهل شبانه روز ناله و ضججه می کردند (همو: ۵/۳۲۹).

با توجه به مصادیق فوق، عدد اربعین گویای این مطلب است که در آموزه های دینی اسلام، اهمیت بسیاری دارد.

۳. اربعین امام حسین علیه السلام

اندیشمندان اسلامی درباره اربعین حسینی مطالب فراوانی نگاشته اند که اهمیت این روز در بین شیعیان را نشان می دهد. به عنوان نمونه، شیخ طوسی در کتب مصباح المتعجد می نویسد:

روز نخست ماه صفر روز شهادت زید بن علی بن الحسین علیه السلام و روز سوم ماه صفر، روز آتش زدن کعبه توسط سپاه شام در سال ۶۴ هجری است. بیستم ماه صفر (چهل روز پس از حادثه کربلا) روزی است که حرم سید ما ابا عبدالله الحسین علیه السلام از شام به مدینه مراجعت کرد و نیز روزی است که جابر بن عبدالله انصاری - صحابی رسول خدا صلی الله علیه و آله - از مدینه وارد کربلا شد تا قبر حضرت را زیارت کند. او نخستین کس از مردم بود که امام حسین علیه السلام را زیارت کرد. در چنین روزی زیارت آن حضرت مستحب است و آن زیارت اربعین است. (طوسی، بی تا: ۷۸۷)

در همان جا آمده است که وقت خواندن زیارت اربعین، هنگامی است که روز بالا آمده است.

در کتاب *نزّه الزاهد* نیز آمده است:

در بیستم این ماه بود که حرم محترم حسین علیه السلام از شام به مدینه آمدند. (جعفریان،

همین طور در ترجمه فارسی فتوح ابن اعثم (ص ۹۱۶) و کتاب مصباح کفعمی که از متون دعایی بسیار مهم قرن نهم هجری به شمار می‌رود، این مطلب آمده است. برخی استظهار کرده‌اند که عبارت شیخ مفید و شیخ طوسی، بر آن است که روز اربعین، روزی است که اسرا از شام به مقصد مدینه خارج شدند، نه آن که در آن روز به مدینه رسیدند (عبدالباقی، ۱۳۹۱: ۱۵۴). به هر روی، زیارت اربعین از زیارت‌های مورد وثوق امام حسین علیه السلام به شمار می‌آید که از لحاظ معنا و مفهوم قابل توجه است.

ضرورت ایجاد تمدن اسلامی

مسلمانان با الهام از عناصر اصیل اسلامی و با بهره‌گیری از میراث تمدن‌های پیش از خود، همچون یونان، مصر، روم، ایران، هند، بین‌النهرین، چین و... پایه‌های اولیه تمدن اسلامی را پی‌ریزی کردند و در دوره‌های بعد، آن‌چنان در توسعه و تکامل آن جدیت به خرج دادند که نزدیک به هشت قرن رهبری فکری ملت‌ها را بر عهده گرفتند. در این مدت طولانی مسلمانان به نقشی دوگانه دست زدند. از یک سو با انتقال آثار ارزشمند تمدن‌های گذشته به جهان اسلام نه تنها آن‌ها را از انهدام و فراموشی نجات دادند، بلکه با ترجمه و تصحیح و تکمیل اندیشه‌های آنان بسیاری از علوم گذشته را به کمال رساندند. از سوی دیگر، توفیق پایه‌گذاری برخی از علوم جدید، مثل شیمی آزمایشی، فیزیک جدید، جبر، مثلثات، زمین‌شناسی، زیست‌شناسی، جامعه‌شناسی و فلسفه تاریخ را نیز به دست آوردند. جابرین حیان و زکریای رازی، علم شیمی را از مفهوم معنایی و قدیمی آن بیرون آورده به آزمایش‌ها کشاندند. ابن‌هیثم در علم فیزیک شاخه نورشناسی را پایه‌ریزی کرد. خوارزمی با ابداع علم جبر نه تنها نام خود را جاودانه ساخت، بلکه به جهان بشریت خدمت بزرگی نیز انجام داد. ابن‌خلدون شیوه جدیدی در تجزیه و تحلیل موضوعات تاریخی مطرح ساخت و در واقع تاریخ و جامعه‌شناسی را به وجود آورد و پس از آن بود که فرهنگ و تمدن اسلام موجب شد اروپا و سایر مناطق از آن تأثیر یافته و بیدار شوند (محمدی، ۱۳۷۳).

تمامی این عوامل باعث شد اسلام به مرور زمان به عنوان یک تمدن در قالب تمدن نوین اسلامی شکل گیرد؛ هرچند در این میان نیز قدرت های فکری و نظامی در جهان پرچم مخالفت با آن را برداشته و مانع تحقق کامل این تمدن تاکنون شده است. مقام معظم رهبری به عنوان یک اندیشمند اسلامی می فرماید:

با یک سیاستمدار آمریکایی مصاحبه کردند؛ مصاحبه گراز او می پرسد که دشمن آمریکا کیست؟ او در جواب می گوید: دشمن آمریکا تروریسم نیست، دشمن آمریکا مسلمان ها هم نیستند، دشمن آمریکا «اسلام گرایی» است؛ اسلام گرایی، یعنی مسلمان تا وقتی بی تفاوت راهش را بیاید و برود و انگیزه ای نسبت به اسلام نداشته باشد، احساس دشمنی با او نمی کنند؛ اما وقتی اسلام گرایی به میان آمد، پای بندی و تقید به اسلام و حاکمیت اسلام به میان آمد، پایه ریزی همان تمدن اسلامی وقتی به میان آمد، دشمنی ها شروع می شود؛ امروز، وظیفه امت اسلامی تنها این نیست که به یادبود ولادت پیغمبر یا بعثت پیغمبر جشن برپا کند؛ این کار کوچک و کمی است نسبت به آن چه وظیفه او است. دنیای اسلام امروز وظیفه دارد مثل خود اسلام و مثل خود پیغمبر، روحی در این دنیا بدمد، فضای جدیدی ایجاد کند، راه تازه ای را باز کند. ما به این پدیده ای که در انتظار آن هستیم می گوییم «تمدن نوین اسلامی». ما باید دنبال تمدن نوین اسلامی باشیم برای بشریت؛ این تفاوت اساسی دارد با آن چه قدرت ها درباره بشریت فکر می کنند و عمل می کنند؛ این به معنای تصرف سرزمین ها نیست؛ این به معنای تجاوز به حقوق ملت ها نیست؛ این به معنای تحمیل اخلاق و فرهنگ خود بر دیگر ملت ها نیست؛ این به معنای عرضه کردن هدیه الهی به ملت هاست، تا ملت ها با اختیار خود، با انتخاب خود، با تشخیص خود راه درست را انتخاب کنند. راهی که امروز قدرت های جهان ملت ها را به آن راه کشانده اند، راه غلط و راه گمراهی است. این وظیفه امروز ماست. (خامنه ای، ۱۳۹۴/۱۰/۰۸)

بنابراین تحقق کامل یک تمدن آن هم در قالب تمدن اسلامی از وظایف اصلی جامعه اسلامی به شمار می آید و تمامی مسلمانان از نژادها و رنگ ها و ملیت های متفاوت، هرکدام به نحوی در شکل گیری کامل این تمدن نقش دارند؛ چرا که فقط در قالب این

تمدن است که جامعه اسلامی به کمال می‌رسد و به تبع آن کمال انسانی در همه ابعاد زندگی بشر ظهور و بروز خواهد یافت. با کمی تأمل در راهپیمایی اربعین حسینی شاهد آن هستیم که انسان‌هایی با رنگ‌ها و نژادهای متفاوت حضور دارند که در ادامه به صورت جامع به آن پرداخته خواهد شد.

۴. راهپیمایی اربعین حسینی و ایجاد تمدن نوین اسلامی

با بررسی تاریخ سرگذشت حیات بشری و چگونگی سیر تکوین تمدن‌ها و نظام‌های اجتماعی، می‌توان مراحل تولد، رشد، بالندگی و انحطاط آنها را ترسیم کرد. قرآن کریم نیز این حرکت ادواری تاریخ را بدین سان می‌پذیرد:

﴿وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْذِنُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ﴾: (اعراف/۳۴)

برای هر قوم و جمعیتی، زمان و سرآمد [معینی] است و هنگامی که سرآمد آنها فرا رسد، نه ساعتی از آن تأخیر می‌کنند، و نه بر آن پیشی می‌گیرند.

در این جا پرسش‌های متعددی مطرح خواهد شد؛ مثلاً این که علل پیشرفت تمدن‌ها چیست؟ چه عناصری می‌توانند در بالندگی و رشد عرضی تمدن‌ها مؤثر باشند؟ ملاک‌های پیشرفت تمدنی چیست؟ یافتن پاسخ چنین پرسش‌هایی نیازمند بررسی و تفکر در احوال و آثار پیشینیان است. تاریخ پررمز و راز حیات بشری به همراه تحولاتی که بر آن گذشته، مشحون از حوادث و رخدادهایی اثرگذار در فراز و فرود تمدن‌هاست. از آن جا که جهل و نادانی همواره اساسی‌ترین مشکل بشر بوده، رفع این مشکل تنها با تلاش در جهت فراگرفتن و آگاهی یافتن از جهان پیرامون مقدور است. بنابراین همه تلاش بشر آگاهی یافتن و توسعه حوزه معرفتی بوده است و این سیر تدریجی - گاه با شتاب و گاه با آرامی - هرگز متوقف نشده و نخواهد شد.

در ایجاد تمدن نوین اسلامی مؤلفه‌های گوناگونی دخیل هستند که در ادامه به مهم‌ترین آنها اشاره می‌شود و سپس به ارتباط و نمود عینی هر یک در راهپیمایی اربعین حسینی پرداخته خواهد شد.

۴-۱. نگرش توحیدی و یکرنگی

عنصر وحدت بخش توحید با القای نگرش «ازاویی و به سوی اوایی» (بقره/۱۵۶) جامعه اسلامی را هدایت می‌کند و همه اقوام و ملل را زیر لوای وحدانیت گرد می‌آورد و پیوندی عمیق میان آنها ایجاد می‌کند. درسایه سار توحید و با اصول وحدت بخش آن، هدف و نهایت جامعه تعریف می‌شود و عناصر تفرقه افکن در انوار پرمایه اش از میان می‌رود. بی‌گمان «توحید» آرمانی‌ترین و مستحکم‌ترین شکل وحدت است. بنابراین زندگی فردی و اجتماعی هرگز بی‌هدف نیست و آغاز و انجامی دارد. این فراخوان به یگانگی راه رستگاری بشر است: «قولوا لا اله الا الله تفلحوا». قرآن کریم با عنایت ویژه به معانی فراملیتی دینی، امت اسلامی را به وحدتی الهی با رویکردی توحیدی فرامی‌خواند و یکسانی وحدت را در اوج کثرت، در سر لوحه آموزه‌های دینی قرار می‌دهد (ابن عبدالبر، ۱۳۳۶: ۴۹۳).

با بررسی و کاوش در راهپیمایی اربعین حسینی متوجه می‌شویم موجی از ایمان و توکل به ذات احدیت و الفت و مهربانی که از روحیه توحیدی آنان سرچشمه می‌گیرد، مشاهده می‌شود. این همان مصداق آیه ۶۳ سوره انفال است که خداوند می‌فرماید:

﴿وَأَلْفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ لَوْ أَنْفَقْتَ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا مَا أَلْفَتْ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلَا كِنَّ اللَّهَ أَلْفَ بَيْنَهُمْ إِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

و دل‌های آنها را با هم الفت داد. اگر تمام آنچه را روی زمین است صرف می‌کردی که میان دل‌های آنان الفت دهی، نمی‌توانستی؛ ولی خداوند در میان آنها الفت ایجاد کرد. او توانا و حکیم است.

مصداق‌های نگرش توحیدی در پیاده‌روی اربعین حسینی، الفت و مهربانی، انجام فرایض دینی، دعا و توسل که منشأ آن توحیدی است، خود در تقویت و احیای پایه‌های تمدن اسلامی نقش فراوانی ایفا می‌کند. از این رو راهپیمایی اربعین حسینی را می‌توان در احیای تمدن نوین اسلامی مؤثر دانست.

۴-۲. وحدت امت اسلامی

یکی از عوامل مهم در شکوفایی تمدن اسلامی، وحدت دنیای اسلام است. با نگاهی

به دوره طلایی تمدن اسلامی می‌توان به این مهم دست یافت که امت اسلامی با تکیه بر وحدت و همدلی، به قله‌های والای تمدنی دست یافته‌اند. قرآن به صراحت به وحدت و یک‌دلی و اطاعت از حاکمان الهی فرا می‌خواند و درسایه آن مردم را از پراکندگی نهی می‌کند تا به پیشرفت و تعالی برسند:

﴿وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا﴾ (آل عمران/ ۱۰۳)

وهمگی به ریسمان خدا [قرآن و اسلام، و هرگونه وسیله وحدت] چنگ زبید و پراکنده نشوید.

شهید مطهری در پاسخ به این پرسش که «اسلام چگونه توانست از ملت‌های مختلف نامتجانس که قبلاً از یکدیگر کمال تنفر را داشتند چنین وحدتی به وجود آورد؟» می‌نویسد:

احترامی است که اسلام به عقاید ملت‌ها گذاشت، به قول خودشان تسامح و تساهلی که اسلام و مسلمین راجع به عقاید ملت‌های مختلف قال بودند. لهذا در ابتدا که این تمدن تشکیل می‌شد، هسته اولی مسلمان‌ها را اعراب حجاز تشکیل می‌دادند که تمدنی نداشتند. کم‌کم ملت‌ها آمدند مسلمان شدند. در آغاز عده کمی از آنها مسلمان شدند، بقیه یا یهودی بودند یا زردشتی یا مسیحی و یا صابئی (مخصوصاً صابئی‌ها خیلی زیاد بودند، زردشتی خیلی کم بوده است)، مسلمین به قدری با اینها با احترام رفتار کردند و اینها را در میان خودشان وارد کردند که کوچک‌ترین دوگانگی با آنها قائل نبودند و همین امر سبب شد که تدریجاً خود آنها در اسلام هضم شدند، یعنی عقاید اسلامی را پذیرفتند. (مطهری، ۱۳۷۹: ۲۴/۳۹۵)

براین اساس پایه اصلی ایجاد تمدن نوین اسلامی را وحدت خواند که مصداق آن داشتن قبله واحد، قرآن و همچنین پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به عنوان فرستاده‌ای از سوی خداوند است و براساس همین پذیرش در کنار هم به قدرت گرفتن آن می‌پرداختند. در زمان حاضر، راهپیمایی اربعین از این حیث دارای اهمیت است؛ چراکه مردم با رنگ‌ها و نژاد و مذاهب و ملل مختلف در کنار یکدیگر در پیاده‌روی اربعین حسینی حضور دارند و این

خود نشان دهنده اثر عمیق فرهنگ عاشورا و احساس نیاز همه افراد به این فرهنگ را می‌رساند. بنابراین پیاده‌روی اربعین والاترین جایگاه وحدت را در بین همه اعمال جمعی که در بین مسلمانان ظهور و بروز دارد، به خود اختصاص داده است.

۳-۴. روحیه تعاون و همکاری

دیگر شاخصه‌های ایجاد تمدن نوین اسلامی روحیه تعاون و همکاری است. بشر به عنوان موجودی اجتماعی، همواره در طول تاریخ به همکاری به عنوان پیش‌نیازی برای ایجاد زندگی جمعی می‌پرداخته‌اند. همکاری‌های اجتماعی، میل به زندگی جمعی را تقویت می‌کند و حس غربت و تنهایی در بین افراد را کاهش می‌دهد. در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف جوامع بشری، انواع همکاری‌ها و تعاون‌های اجتماعی را می‌توان مشاهده کرد؛ زیرا تمدنی می‌تواند احیای خود را حفظ کند که مردم آن زیر سایه تمدنی واحد بتوانند با همکاری یکدیگر به قدرت هرچه بیشتر پایه‌های آن تمدن کمک نمایند. در آیین‌های وادیان بشری نیز بر فرهنگ نوع دوستی و یاری‌رسانی به صورت متواتر تأکید شده است. در این باره خداوند نیز در قرآن کریم می‌فرماید:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْيَ وَلَا الْقَلَائِدَ وَلَا أَمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ يَتَّبِعُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاؤُ قَوْمٍ أَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ﴾؛ (مائده/ ۲)

ای کسانی که ایمان آورده‌اید شعائر الهی [و مراسم حج را محترم بشمرید و مخالفت با آنها] را حلال ندانید و نه ماه حرام را، و نه قربانی‌های بینشان، و نه نشان دار، و نه آنها که به قصد خانه خدا برای به دست آوردن فضل پروردگار و خشنودی او می‌آیند. اما هنگامی که از احرام بیرون آمدید صید کردن برای شما مانعی ندارد، و خصوصت به جمعیتی که شما را از آمدن به مسجد الحرام [در سال حدیبیه] مانع شدند نباید شما را وادار به تعدی و تجاوز کند و [همواره] در راه نیکی و پرهیزگاری با هم تعاون کنید و [هرگز] در راه گناه و تعدی همکاری ننمایید و از خدا پرهیزید که مجازاتش شدید است.

در تفسیر نمونه در مورد این آیه چنین آمده است:

تمام زائران (زائران خانه خدا) باید از آزادی کامل در این مراسم بزرگ اسلامی بهره‌مند باشند و هیچ‌گونه امتیازی در این قسمت در میان قبایل و افراد و نژادها و زبان‌ها نیست؛ بنابراین «نباید کسانی را که برای خشنودی پروردگار و جلب رضای او و حتی به دست آوردن سود تجاری به قصد زیارت خانه خدا حرکت می‌کنند مزاحمت کنید خواه با شما دوست باشند یا دشمن همین اندازه که مسلمانند و زائر خانه خدا مصونیت دارند». از جمله فوق یک قانون کلی استفاده می‌شود و آن این که مسلمانان هرگز نباید «کینه‌توز» باشند و درصدد انتقام حوادثی که در زمان‌های گذشته واقع شده برآیند. سپس برای تکمیل بحث گذشته می‌فرماید: «شما به جای این که دست به هم بدهید تا از دشمنان سابق و دوستان امروز خود انتقام بگیرید باید دست اتحاد در راه نیکی‌ها و تقوا به یکدیگر بدهید نه این که تعاون و همکاری برگناه و تعدی نمایید». (مکارم، ۱۳۷۴: ۱/ ۴۸۷-۴۸۸)

در پیاده‌روی اربعین حسینی، این امر به فراوانی دیده می‌شود. از جمله می‌توان به برپایی حدود ۴۵۰ موبک (پلارک، ۹ آبان ۱۳۹۵) در این مسیر اشاره کرد که این همکاری‌ها در مسیrbاعث می‌شود مردم با یکدیگر آشنایی بیشتری پیدا کرده و الفت و مهربانی در این همکاری در بین زائران به وجود می‌آید که خود عامل مهمی در یکپارچگی مردم در جهت ایجاد تمدنی واحد را زمینه‌ساز می‌شود. همان‌طور که دیده شده حضور میلیون‌ها نفر در یک منطقه که از پیرو جوان، کودک و نوجوان و حتی گاه دیده شده که افرادی با معلولیت جسمی در این راهپیمایی حضور پیدا می‌کنند که هیچ نهادی نمی‌تواند مدیریت آن را بر عهده گیرد، جز روحیه تعاون و همکاری که در بین مردمی که در این راهپیمایی شرکت دارند.

۴-۴. اتکا به نیروی جوان

جامعه‌ای که در پی ساختن تمدن نوین اسلامی است، ضرورت دارد در جهت رسیدن به این هدف متکی به خود باشد و خودباوری را در جامعه رواج دهد. نیروی

جوان، سرمایه‌ای بس گرانبها برای هر جامعه‌ای است. تمدن‌سازی نوین دارای مشکلات و دشواری‌هایی است که صبر و استقامت و پشتکاری می‌طلبد و جز با توسل به نیروهای تازه نفس و جوان تحقق نمی‌یابد. رسول اکرم صلی الله علیه و آله در حدیثی می‌فرماید:

أَوْسِعُوا لِلشَّبَابِ فِي الْمَجْلِسِ وَأَفْهَمُوهُمْ الْحَدِيثَ فَإِنَّهُمْ الْخُلُوفُ وَأَهْلُ الْحَدِيثِ؛
(شیرویه: ۱/ ۹۸)

برای جوانان در مجالس جای باز کنید و امور نو و جدید را به آنان تفهیم کنید؛ چرا که این گروه جایگزین شما و درگیر مسائل جدید خواهند شد.

در تاریخ آمده است بعد از این که پدر محمد بن عبدالله بن حسن در دوران عباسیان به شهادت رسید و او دست به قیام زد و مردم را به سوی حق دعوت نمود، امام صادق علیه السلام به عنوان راهنمایی به او فرمود:

یا ابن اخی! علیک بالشباب ودع عنک الشیوخ؛ (کلینی، ۱۳۶۳: ۱/ ۳۶۲)
ای فرزند برادرم! جوانان را دریاب و پیران را رها کن.

امام صادق علیه السلام در روایات دیگر نیز این مسئله را بیان نموده‌اند که جوان‌ها زودتر حرف حق را می‌پذیرند و به سوی خیر و نیکی می‌شتابند و در این امر آمادگی بیشتری دارند. از جمله نقل شده است: اسماعیل بن عبدالخالق می‌گوید که من شنیدم امام صادق علیه السلام از ابو جعفر احول پرسید: «به بصره رفتی؟» گفت: «بلی». فرمود: «اقبال مردم را به امامت و ورود آنان را به این مرام چگونه یافتی؟» گفت: «به خدا سوگند که شیعیان اندکند و تلاش‌هایی کرده‌اند، اما آن هم اندک است». در آن لحظه امام صادق علیه السلام به او فرمود:

علیک بالاحداث فاتمهم اسرع الی کلّ خیر؛ (همو: ۸/ ۹۳)

بر تو باد به جوانان [و به دنبال آنها رفتن] که آنان در [پذیرش] هر نیکی و خیری باشتاب‌ترند.

۱۰۵ با توجه با احادیث بیان شده می‌توان دریافت که در هر اقدامی اگر جوانان به میدان آمدند، به نتیجه بخش بودن آن می‌توان امیدوار بود. به طور مثال تجربه پیروزی انقلاب اسلامی و حضور جوانان در صحنه‌های مختلف و جذب شدن آنان به اسلام و انقلاب و

روحانیت و رهبری انقلاب و همین طور حضور تمام عیار جوانان در صحنه‌های مختلف جنگ تحمیلی، دوران سازندگی و پیشرفت‌های علمی، مهر تأییدی است بر مضامین احادیثی که مطرح شد.

در راهپیمایی اربعین حسینی شاهد آن هستیم که سهم قابل توجهی از زائران را جوانان تشکیل می‌دهند. در این مسیر، جوانان از رنگ و نژاد و ملیت‌های مختلف با فرهنگ و آداب و رسوم یکدیگر آشنا شده و با تقویت نکاتی مشترک که در بین فرهنگ‌ها رواج دارد، همچنین با اتکا به نیروی جوانی در ایجاد و احیای تمدن عظیم اسلامی نقش بسزایی ایفا می‌کنند؛ چراکه ایجاد یک تمدن جامع و کامل نیاز به زمان دارد، تمدن نوین اسلامی نیز از این امر مستثنا نیست و این جوانان هستند که می‌توانند از عهده تحقق آن برآیند.

۵. آسیب‌شناسی راهپیمایی اربعین حسینی در سایه تمدن اسلامی

در تشکیل و ایجاد تمدن اسلامی جدای از بررسی مؤلفه‌های آن، بحث در مورد آسیب‌هایی که تمدن اسلامی را با رکود روبه‌رو می‌کند، ضرورت می‌یابد. بدیهی است هر تمدنی را آسیب و آفاتی است که همواره جامعه را تهدید می‌کند و به سوی انحطاط و زوال می‌کشاند (سبحانی، ۱۳۸۸: ۳۵۵). ابن‌خلدون به مدد قرآن کریم زندگی شهری مبتلا به آفات را این‌گونه ترسیم می‌کند:

شهر نشینی و حضارة عبارت است از تفتن جویی در تجملات و به‌ترکردن کیفیات آن و شیفتگی به صنایع و وابستگی به فنون گوناگون و ازدیاد ثروت. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۲: ۱/۷۲۱)

در این مرحله است که عمران شروع می‌شود و رشد می‌یابد. این عمران و آبادی و توسعه اقتصادی آن قدر پیش می‌رود که مصرف‌گرایی و تجمل‌وروی آوری به کارهای ناپسند، معمول می‌گردد و سلحشوری، شجاعت، نوع دوستی، مودت فراموش می‌گردد. هنگامی که مصرف‌گرایی و تجمل‌پرستی خوی و عادت آنها شد، رفته‌رفته عادات ناشایست بر جامعه مسلط می‌شود و آفات اجتماعی گریبان‌گیر جامعه و تمدن می‌گردد

(همو: ۳۲۰-۳۲۲). جوامع بزرگ انسانی، تمدن‌ها و فرهنگ‌های دیرپا، پیش از آن و بیش از آن که به وسیله دشمنان بیرونی از پای درآمده و به افول گرایند، از درون تهدید شده و قدرت و انگیزه مقاومت و حیات را از دست داده‌اند. راهپیمایی اربعین حسینی نیز از امر مستثنا نیست؛ چراکه بررسی عوامل آسیب‌زا در راهپیمایی اربعین حسینی مقدمه‌ای بر شناخت آن عوامل در ایجاد تمدن نوین اسلامی به شمار می‌آید.

بدین ترتیب آفات تحقق این تمدن را می‌توان این‌گونه دسته‌بندی نمود:

۱-۵. انگیزه‌های غیر الهی

بررسی و مطالعه آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که برخی از علل و عوامل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در سقوط حکومت‌ها و نیز نابودی و انحطاط تمدن‌ها و جوامع نقش داشته‌اند که یکی از مهم‌ترین این عوامل با استناد به آیات قرآن کریم چنین است:

ظلم، استکبار، کفر و زیدن و تکذیب آیات الهی، نمونه بارز استکبار قوم عاد هستند. قوم عاد در ریگستان‌ها و شنزارهای میان عمان و حضرموت سکونت داشتند و خداوند حضرت هود را بر آنان مبعوث فرمود. (طباطبایی، ۱۳۷۸: ۲۴۹/۸-۲۴۵)

عادیان، مردمی بودند از نسل زعورا، دختر نوح و مرعاش داماد نوح علیه السلام و فرزندان و نوادگان این دو. مردمی بودند بلندبالا، سخت و تنومند. عادیان سرزمینی از یمن تا شام داشتند و در این سرزمین گسترده می‌زیستند. (نیشابوری: ۸۳)

این قوم دیرزمانی در این سرزمین (احقاف) زندگی خوش و خرمی داشتند و خداوند نعمت‌های بزرگ بسیاری برایشان ارزانی داشته بود و لکن آن مردم هیچ بدین فکر نبودند که مبدأ آفرینش از کجاست؟ و این همه نعمت از ناحیه کیست؟

از بزرگ‌ترین مشکلاتی که پیامبران با آن مواجه بودند، این بود که هرگاه امت را به سوی خداپرستی و دوری از طاغوت‌ها فرا می‌خواندند، ناصالحان می‌گفتند: «ما از پدران و نیاکان خود درس می‌گیریم.» چنان‌که حضرت هود علیه السلام از موعظه و نصیحت و وعده رستگاری به قوم خویش «عاد» این‌گونه پاسخ می‌شنود:

﴿قَالُوا أَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللَّهَ وَحْدَهُ وَنَدْرَمَا كَانَ يَعْبُدُ آبَاؤُنَا فَأَتَيْنَا بِمَا تَعِدُنَا إِنْ كُنْتُمْ مِنَ الصَّادِقِينَ﴾ (اعراف/ ۷۰)

گفتند: آیا توازان جهت آمده‌ای که ما خدا را به یکتایی بپرستیم و از بت‌هایی که پدران ما می‌پرستیدند اعراض کنیم؟ این کار را نخواهیم کرد. تو اگر راست می‌گویی بر عذابی که به ما بربت پرستی وعده می‌دهی زود به انجام برسان.

از این رودر راه‌پیمایی اربعین حسینی باید مراقب آن بود که کارها و اعمال را که در طی مسیر انجام می‌دهیم در درجه اول برای رضا و خشنودی حضرت حق باشد و نه در جهت ارضای هواهای نفسانی؛ زیرا همان‌طور که در آیات پیشین آمده بود، چنان‌چه اعمال انسان رنگ و بویی نفسانی به خود بگیرد، انسان را به ورطه عذاب و دوری از تقرب الهی می‌کشاند.

۲-۵. تعصب و تبعیض نژادی

این بلا موجب می‌شود وحدت وجودی انسان فراموش گردد و نسب و قوم‌مداری به جای آن بنشیند و منشأ و اصل واحد انسان‌ها نادیده انگاشته شود (جان احمدی، ۱۳۷۸: ۳۲-۳۳). بدون شک انسان به هر سرزمین یا قبیله و نژادی تعلق داشته باشد نسبت به آن عشق می‌ورزد و این پیوند علاقه او با سرزمین و قوم و نژادش نه تنها عیب نیست، بلکه عامل سازنده‌ای برای همکاری‌های اجتماعی اوست؛ ولی اگر این امر از حدش بگذرد به صورت مخرب و گاه فاجعه‌آفرین در خواهد آمد و منظور از تعصب نژادی و قبیله‌گرایی که مورد نکوهش قرار می‌گیرد همین «افراط» است. دفاع افراطی از قوم و قبیله و نژاد و وطن، سرچشمه بسیاری از جنگ‌ها در طول تاریخ بوده است و عاملی برای انتقال خرافات و زشتی‌ها - تحت عنوان آداب و سنن قبیله و نژاد - به اقوام دیگر شده است. این دفاع و طرفداری افراطی گاه به جایی می‌رسد که بدترین افراد قبیله در نظر اوزیبا و بهترین افراد قبیله دیگر در نظر اوزشت و شوم است و همچنین آداب و سنت‌های زشت و زیبا و به تعبیر دیگر تعصب نژادی پرده‌ای است از خودخواهی و جهل که بر روی افکار و درک و عقل انسان قرار می‌گیرد و قضاوت صحیح را از کار می‌اندازد. این حالت عصبیت در

میان بعضی اقوام صورت حادثری دارد؛ از جمله گروهی از اعراب که به تعصب، معروف و مشهورند. خداوند در آیه مبارکه چنین می‌فرماید:

﴿وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلَىٰ بَعْضِ الْأَعْجَمِينَ فَقَرَأَهُ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا بِهِ مُؤْمِنِينَ﴾ (شعراء:

۱۹۹-۱۹۸)

اگر قرآن بر غیر عرب نازل می‌شد [اعراب] هرگز به آن ایمان نمی‌آوردند.

بنابراین در راهپیمایی اربعین حسینی باید به وسیله دوستی و مهربانی و توجه به مشترکات در بین نژادها و مذاهب مختلف مانع از بروز اختلاف‌های در بین زائران شد و همین امر بدون شک در تضعیف ایجاد تمدن نوین اسلامی نقشی بسزا ایفا می‌کند.

۳-۵. اختلاف طبقاتی

این آفت، دامن‌گیر اجتماعاتی است که در آن قسط و عدل، جای خود را به ظلم و زیاده‌طلبی می‌بخشد. طبقه مرفه و غنی، طبقات فقیر را باز پس می‌زند و طبقه‌ای برتر با همه ثروت‌های انباشته در جامعه به وجود می‌آورد. محصول چنین جامعه‌ای اختلاف طبقاتی است که قشرهای اجتماعی را تهدید می‌کند و شماری اندک به جای خیل عظیم فقرا و ناتوانان اجتماعی و اقتصادی قرار می‌گیرند (همو: ۳۲).

در راهپیمایی اربعین حسینی، مردم با سطح طبقاتی متفاوت حضور دارند که گاه باعث برتری افراد بر یکدیگر در مسیر شود. در طول تاریخ، گاهی شاهد آن بودیم که ثروت و مال زیاد، انسان‌ها را به ورطه غرور، خودخواهی و انحراف می‌کشاند و آنان را از راه حق باز می‌دارد. در روایتی از پیامبر اکرم ﷺ آمده است که هر امتی گوساله‌ای دارد - که او را منحرف سازد - و گوساله این امت (امت اسلام) دینار و درهم است؛ یعنی همان‌طور که گوساله بنی اسرائیل پیروان حضرت موسی ﷺ را گمراه کرد و آنان گوساله پرست شدند، مال و ثروت نیز موجب انحراف امت پیامبر ﷺ می‌گردد (فیض کاشانی، بی‌تا: ۷/ ۳۲۸).

از این رو باید به این نکته توجه داشت که نه ثروت، بلکه هیچ چیز جز تقوا مایه برتری انسان‌ها بر یکدیگر نیست.

۴-۵. نفاق و تفرقه

در این مرحله، جامعه‌ای متمدن که به نفاق و تفرقه مبتلا شده، از وحدت‌گرایی به دورمی‌افتد. بی‌تردید یکی از مهم‌ترین عواملی که جامعه متمدن را به حرکت و حیات وامی‌دارد، وحدت و یکپارچگی است. آفت نفاق و تفرقه، حلقه اجتماعات بشری را نشانه می‌گیرد و ضمن اختلال در روند حرکت و تکامل، باعث توقف آن می‌شود. در این مرحله، قرآن کریم نیز با تأکید بر موضوع وحدت بشری پراکنندگی و تفرق را امری ناپسند می‌شمرد:

﴿مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِيَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا كُلِّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ﴾؛ (روم/۳۲)

از کسانی که دین خود را پراکنده ساختند و به دسته‌ها و گروه‌ها تقسیم شدند و [عجیب این‌که] هرگروهی به آن چه نزد آنهاست [دلبسته و] خوشحالند.

به دلیل حضور مردم با نژادها، مذاهب و ملیت‌های متفاوت در راهپیمایی اربعین حسینی، بیم آن می‌رود که غرض‌ورزی و تعصب نابجای برخی اشخاص، باعث بروز تفرقه در بین زائران شود که نتیجه آن گسستگی و چندگانگی امت اسلام است که باعث زوال و رکود تمدن نوین اسلامی گردد.

نتیجه‌گیری

پرسش کلیدی این پژوهش، «نقش راهپیمایی اربعین حسینی در ایجاد تمدن نوین اسلامی» است. این جستار، نقل مهم‌ترین شاخصه‌ها در پیاده‌روی اربعین حسینی از منابع مختلف، تطبیق آنها با مؤلفه‌های ایجاد تمدن نوین اسلامی و همچنین توضیحاتی مدلول درباره احادیث مربوط به اهمیت زیارت اربعین، رهیافتی مناسب برای پاسخ‌گویی به این پرسش می‌داند و چنین نتیجه می‌دهد که توجه به عواملی از قبیل نگرش توحیدی، وحدت امت اسلامی، تعاون و همکاری و اتکا به نیروی جوانی، مهم‌ترین شاخصه‌های مرتبط بین پیاده‌روی اربعین حسینی و ایجاد تمدن نوین اسلامی است. تقویت هر کدام از این شاخصه‌ها می‌تواند روند شکل‌گیری تمدن نوین اسلامی را سرعت ببخشد و به عنوان تمدنی که سابقه کهن آن به صدر اسلام برمی‌گردد، در زمان حال بار دیگر احیا

گردد. این امر می‌تواند یکی از ثمرات بلند راهپیمایی اربعین باشد که هر ساله به شکوه و عظمتش افزوده می‌شود.

از سوی دیگر، عواملی همانند انگیزه‌های غیر الهی، نفاق و تفرقه، تعصب و تبعیض نژادی و اختلاف طبقاتی از جمله مهم‌ترین موانع و آسیب‌هایی است که موجب ضعف و انحطاط این حرکت عظیم در تحقق تمدن نوین اسلامی می‌شود که ان شاء الله با معرفت‌افزایی بیشتر در بین زائران با ابزارهای علمی و معنوی مختلف از جمله مقالات، مجلات، برنامه‌های فرهنگی و... شاهد کم‌رنگ شدن این آسیب‌ها، بلکه از بین رفتن آنها باشیم.

منابع

- ابن خلدون، عبدالرحمن (۱۳۶۲ش)، مقدمه، ترجمه: محمد پروین گنابادی، تهران، بی‌نا.
- ابن شهر آشوب (بی‌تا)، مناقب آل ابی طالب، قم، المطبعة العلمیه.
- دیلمی، ابی محمد حسن (۱۳۸۴ش)، ارشاد القلوب، ترجمه: سید عباس طباطبایی، قم، الحیدریه.
- ابن طاووس (۱۳۷۷ش)، لهوف، ترجمه: عقیقی بخشایشی، قم، دفتر نشر نوید اسلام.
- ابن طاووس (بی‌تا)، مجموعه ورام، قم، مکتبه الفقیه.
- ابن عبدالبر (۱۳۳۶ق)، الاستیعاب فی معرفه الاصحاب، حیدرآباد، دائرة المعارف النظامیه.
- جان احمدی، فاطمه (۱۳۷۸ش)، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم، دفتر نشر معارف.
- جعفریان، رسول (۱۳۷۵ش)، زهده الزاهد، تهران، دفتر میراث مکتوب.
- حر عاملی، محمد بن الحسن (۱۴۰۳ق)، وسائل الشیعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- حجازی، فخرالدین (بی‌تا)، نقش پیامبران در تمدن انسان، بی‌جا، بعثت.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۴ش)، بیانات در دیدار مسئولان نظام و کنفرانس وحدت اسلامی.
- دیانت، علی اکبر (۱۳۵۷ش)، برررسی مختصر فرهنگ و تمدن اسلامی، تبریز، ابن سینا.
- سبحانی، جعفر (۱۳۷۸ش)، منشور جاوید قرآن، قم، انتشارات امام صادق علیه السلام.
- شریعتی، علی (۱۳۷۵ش)، نقش فرهنگ و تمدن در بیداری غرب، تهران، انتشارات قلم، چاپ پنجم.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۷۸ش)، المیزان، ترجمه: محمد باقر موسوی همدانی، بی‌جا.
- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا)، مصباح المتعجد، تهران، المکتبه الاسلامیه.
- عبدالباقی، محمد فؤاد (۱۳۹۱ش)، لؤلؤ مرجان، تهران، نشر احسان، چاپ پنجم.

- عروتی، اکبر (۱۳۸۵ ش)، پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم بنیانگذار تمدن اسلامی، بی جا، معرفت.
- فیض کاشانی، ملا محسن (بی تا)، المحجة البيضاء، بی جا، بی نا.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳ ش)، الکافی، تصحیح: علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- محمدی، ذکرا لله (۱۳۷۳ ش)، نقش فرهنگ و تمدن اسلامی در بیداری غرب، تهران، انتشارات دانشگاه بین المللی امام خمینی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴ ش)، تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه، سی و دوم.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۹ ش)، حماسه حسینی، قم، صدرا.
- نوری، میرزا حسین (۱۴۰۸ ق)، مستدرک الوسائل، بیروت، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- ولایتی، علی اکبر (۱۳۸۴ ش)، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، قم، دفتر نشر معارف.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی